

De brief uit Laodicea: Identificatie van dit aanbevolen geschrift (Kol. 4:16)

Gie Vleugels¹ & J. Christi Coetzee
School voor Bijbelwetenschappen en Bijbeltalen
Potchefstroomse Universiteit vir CHO
POTCHEFSTROOM
E-pos: etf@glo.bc

Abstract

The letter from Laodicea: The identification of this recommended epistle (Col. 4:16)

At the end of his Epistle to the Colossians Paul encourages his readers to obtain and read the Epistle from Laodicea. In the course of history it has been suggested that this letter from Laodicea could be identified as inter alia: the extant Latin letter to the Laodiceans, a letter from Paul to the Laodiceans which was lost, a letter from the Laodiceans to Paul, the Epistle to the Ephesians. In this article, however, these possibilities are rejected, and the option of relating "the Epistle from Laodicea" to the canonical letter to Philemon is proposed.

After requesting the Colossians to obtain the Epistle from Laodicea, Paul encourages the Colossians to deliver a message to Archippus. If Archippus, however, had been working within the Colossian church, Paul would have addressed him directly. Thus the conclusion arrived at is that Archippus must have ministered in another community in the same area, most likely the Laodicean church, which seems to have gathered in the house of Philemon. Should this deduction be correct, it could indicate that Paul's intention was that even his most situational writings should become liturgical reading for other churches.

1. Inleiding en opzet

Aan het einde van zijn brief aan de Kolossenzen roept Paulus zijn lezers op te zorgen dat zijn brief ook in de gemeente der Laodicenzen voorgelezen wordt, en dat ook zij, de christenen te Kolosse, "die uit Laodicea" voorlezen (Kol. 4:16).

---

¹ Dr. Vleugels is professor in die Departement Nuwe Testament aan die Evangeliese Teologiese Fakulteit, Heverlee, België.

Hier wordt een brief genoemd, die niet onder die naam bekend is bij de christenen vandaag. Bovendien gaat het om een brief waarvan door de apostel Paulus de voorlezing in de gemeente wordt opgedragen. Dit roept een aantal vragen op:

- Gaat het hier om een geschrift dat tot op heden is bewaard gebleven?
- Is dit een canonieke brief?
- Zo niet, hoe kan Paulus dan de voorlezing van die brief in één adem vernoemen met de voorlezing van zijn eigen canonieke brief aan de Kolossenzen?
- Zo ja, is er dan een canonieke brief verloren gegaan voor de Kerk?

In de loop van de geschiedenis heeft men deze brief uit Laodicea (ἡ ἐκ Λαοδικείας [ἐπιστολή]), genoemd in Kolossenzen 4:16, als volgt geïdentificeerd:

1. De overgeleverde brief aan de Laodicezen (een apocrief werk).
2. Een verloren gegane brief aan de Laodicezen.
3. Een brief van de Laodicezen aan Paulus.
4. De brief aan de Efeziërs.
5. De brief aan Filemon.

In zijn commentaar bij Kolossenzen noemt J.B. Lightfoot (1875:274) naast de hier besproken opvattingen nog enkele andere mogelijkheden:

6. Een brief van de Laodicezen aan Epafras, of aan de gemeente te Kolosse.
7. Een brief van Paulus, geschreven vanuit Laodicea hetzij 1 Timoteüs, hetzij 1 of 2 Tessalonicenzen, hetzij Galaten.
8. Een brief van Paulus aan de Laodicezen, en dan wel Hebreeën.
9. Een brief van een andere apostel (misschien 1 Johannes) of van een medewerker van Paulus (Epafras of Lucas) aan Laodicea.

Daar deze theoretische mogelijkheden echter nooit met dezelfde ernst zijn voorgesteld, beperk wij ons in de bespreking tot de eerste vijf hypothesen.

In dit artikel vindt u achtereenvolgens:

- Een bespreking van de argumenten voor de eerste vier van deze identificaties (2.1 tot 2.4),

- Een argumentatie voor de vijfde identificatie (3);
- Enkele overwegingen aangaande de beginfase van de canonvorming (4).

2. Bespreking van enkele identificaties

2.1 De overgeleverde brief aan de Laodicezen

Een Latijnse brief aan de Laodicezen (*ad Laodicenses*) is, vooral in het Westen, overgeleverd en ruim verspreid. Het oudste gekende handschrift dateert uit de zesde eeuw. De tekst is afgedrukt onder meer in Lightfoot (1875:287-289, met een poging tot reconstructie van de Griekse tekst (p. 293-294) en in Biesterveld (1908:412-413). Een Duitse vertaling vindt men in Hennecke en Schneemelcher (1964:83-84). Een Nederlandse vertaling is afgedrukt bij Klijn (1985:188-190). Vermits dit het enige geschrift is dat manifest wil doorgaan voor de vermiste brief, moet deze aanspraak onderzocht worden.

Om de aard van de (Latijnse) Laodicezenbrief en de verwantschap met het werk van Paulus (in het Grieks) in kaart te brengen, is hieronder een eigen vertaling afgedrukt met telkens (eveneens in eigen vertaling) de paulinische parallellen. Daarbij is gekozen voor een verwoording in het Nederlands die, waar mogelijk, aansluit bij zowel de Latijnse tekst als bij de Griekse parallel. De bedoeling van dit artikel is immers verwantschap aan te stippen, niet te verdoezelen. Een asterisk (*) in de kolom "Brieven van Paulus" betekent dat de tekst in *ad Laodicenses* vertaald kan zijn van een identieke Griekse frase. Is er geen sprake van volstreekte overeenstemming, maar wel van een sterke gelijkenis, dan wordt een vertaling afgedrukt, waarbij de afwijkende woorden of zinsneden geursiveerd worden in zowel de eerste als de tweede kolom.

Brief aan Laodicea	Brieven van Paulus	Referentie
1 Paulus, een apostel, niet vanwege mensen	*	Gal 1:1
noch door een mens,	*	id.
maar door Jezus Christus,	*	id.
aan de broeders	*	Kol. 1:2
die in Laodicea zijn	*	Kol. 2:1
2 Genade zij u en vrede van God de Vader	Genade zij u en vrede van God onze Vader	Gal 1:3; Fil. 1:2
en van de Heer Jezus Christus	*	id.
3 Ik breng dank aan <i>Christus</i>	Ik breng dank aan <i>mijn God</i>	Fil. 1:3
in al mijn gebeden,	*	id.
omdat u blijvend in Hem bent en volhardend in zijn werken,		
in de verwachting van de belofte op de oordeelsdag		

4 En mogen de ijdele woorden van zekere verkondigers die u willen afbrengen van de waarheid van het evangelie, dat door mij gepredikt wordt, u <i>niet</i> misleiden.	<i>dat gij u</i> laat afbrengen * * <i>opdat niemand</i> u misleide	Gal. 1:6 Kol. 1:5 Gal. 1:11 Ef. 5:6
5 En nu, mag God maken dat wie uit mij zijn tot bevordering (zullen zijn) van de <i>waarheid</i> van het Evangelie door (God) te dienen en de goede werken te doen van het heil van het eeuwig leven.	dat mijn omstandigheden tot bevordering <i>hebben gestrekt</i> van het Evangelie	Fil. 1:12 id id
6 En <i>nu zijn</i> mijn boeien openbaar, die ik in Christus verduur, <i>waarin</i> ik me verheug en <i>blij ben</i> .	mijn boeien openbaar <i>en hierin</i> verheug ik me	Fil. 1:13 Fil. 1:18
7 En dit is mij tot een voortdurend heil, wat ook is gebeurd door uw gebed en de hulp van de <i>heilige</i> Geest, hetzij door het leven, hetzij door de dood.	dat dit mij tot heil zal strekken * van de Geest van <i>Jesus Christus</i> , *	Fil. 1:19 Gal. 2:10 Fil. 1:19 id. Fil. 1:20
8 Want voor mij is het leven in Christus en het sterven <i>vreugde</i> .	* en het sterven <i>winst</i>	Fil. 1:21 id.
9 En dit zelfde zal Hij ook in u door zijn barmhartigheid bewerken, dat gij dezelfde liefde hebt en eensgezind zijt.	* Dus, <i>mijn</i> geliefden, zoals gij <i>altijd</i> gehoorzaamd hebt <i>niet slechts</i> als bij mijn aanwezigheid	Fil. 2:2 Fil. 2:12 id. id.
10 Dus, geliefden, Zoals gij gehoorzaamd hebt bij mijn aanwezigheid, <i>houdt zo ook vast</i> en werkt in ontzag voor <i>God</i> , en het zal u tot leven zijn in eeuwigheid.	bewerkt <i>uw redding</i> in ontzag ...	id.
11 Het is immers God die werkt in u.	*	Fil. 2:13
12 En doet zonder bedenkingen wat gij ook doet.	Doet alles zonder <i>mopperen</i> of bedenkingen *	Fil. 2:14 Kol. 3:17, 23
13 En overigens, <i>geliefden</i> , verheugt u in <i>Christus</i> , en wacht u voor de <i>winzuchtigen</i> .	Overigens, <i>mijn broeders</i> , Verheugt u in de <i>Heer</i> Wacht u voor de <i>slechte arbeiders</i>	Fil. 3:1 id Fil. 3:2
14 Laat <i>al</i> uw smekingen bij God bekend zijn, en staat vast <i>in de gezindheid van Christus</i>	laat uw smekingen bij God bekend zijn, staat vast <i>in de Heer</i> <i>Die gezindheid zij in u, die ook in Chr. J. was</i>	Fil. 4:6 Fil. 4:1 Fil. 2:5

15 En wat zuiver en waarachtig en eerbaar en recht en beminnelijk is, doet dat	wat waarachtig, wat eerbaar, wat recht, wat zuiver, wat beminnelijk is *	Fil. 4:8 id. Fil. 4:9b
16 En wat gij gehoord en ontvangen hebt, bewaart dat in uw hart, en de vrede zal met u zijn.	En wat gij ... ontvangen en gehoord hebt bedenkt dat en de God van de vrede zal met u zijn	Fil. 4:9a Fil. 4:8 Fil. 4:9
18 De heiligen groeten jullie.	Al de heiligen groeten jullie.	Fil. 4:22
19 De genade van de Heer Jezus zij met uw geest.	De genade van de Heer Jezus Christus *	Fil. 4:23 id.
	<i>En als deze brief bij u is voorgelezen</i>	Kol. 4:16
20 En zorgt dat (deze brief) aan de Kolossenzen voorgelezen wordt, en (die) van de Kolossenzen aan u.	zorgt dat hij ook in de gemeente der Laodicensen voorgelezen wordt en dat ook gij die uit Laodicea voorleest	id. id.

Opmerkingen ten aanzien van de verwantschap met nieuwtestamentische geschriften:

- **Ad vers 1d:** De briefopening van Kolossenzen is de enige in het *corpus paulinum* waar de geadresseerden met “broeders” worden aangeduid. Invloed van Kolossenzen ligt hier dus voor de hand.
- **Ad vers 1e:** In Kol. 2:1 is τῶν ἐν Λαοδικείᾳ wel een genitief, terwijl de adressering een datief (τοῖς ἐν Λαοδικείᾳ) veronderstelt. *Qui sunt* hoeft niet het participium τοῖς ὄντιν (zoals in Rom. 1:7; 2 Kor. 1:1; Ef. 1:1 en Fil. 1:1) te weerspiegelen, maar kan ook een vertaling zijn van het lidwoord zonder meer (τοῖς). Dit blijkt wel uit de Vulgaatversie van Kol. 2:1: *qui sunt Laodiciae*.
- **Ad vers 4c:** Lightfoot (1875:294) veronderstelt ἵνα ἀποστρέψωσιν ὑμᾶς als Griekse grondtekst voor *ut vos avertant*. Waarschijnlijker echter is het Latijn een vertaling van ἵνα μετατιθῶσιν ὑμᾶς. Het is immers duidelijk dat de auteur zich volop laten leiden door de tekst van de brief aan de Galaten (Gal. 1:6).
- **Ad vers 4d:** *de waarheid van het evangelie* vindt men, weliswaar zonder de genitiefvorm, eveneens in Gal. 2:5,14. Daar is *waarheid* echter respectievelijk nominatief en accusatief, en niet genitief zoals in *ad Laodicensenses* en Kol. 1:5.
- **Ad vers 4f (u niet misleiden):** Ef. 5:6 is hier als bron voor de auteur van *ad Laodicensenses* waarschijnlijker dan Kol. 2:4. Daarbij zou *neque destituant vos quorundam vaniloquia* een vertaling moeten zijn van μηδὲ ὑμᾶς

παραλογίζονται πιθανολογίαι τινῶν. Waarschijnlijker is echter μηδὲ ὑμᾶς ἀπατήσωσιν κενοὶ λόγοι τινῶν. Lightfoot vertaalt onnodig μηδὲ ὑμᾶς ἐξαπατήσωσιν ματαιολογίαι τινῶν en verwijst naar 1Tim. 1:6.

- **Ad vers 5b:** Het Grieks van Fil. 1:12 luidt ὅτι τὰ κατ' ἐμέ. Zie ook Ef. 6:21 en Kol. 4:7. Het Latijn *ut qui sunt ex me*, hier vertaald met “dat wie uit mij zijn” (dus Paulus’ medestanders) zou kunnen teruggaan op een Griekse grondtekst: ἵνα οἱ ἐξ ἐμοῦ. Voorstanders van een marcionitische herkomst van de brief (Adolf von Harnack, G. Quispel – zie Hennecke & Schneemelcher, 1964:81, 82) zien hierin een bewuste marcionitische ingreep om de ware (paulinische) gemeenschap te contrasteren met de katholieke kerk, die volgens Marcion een vals, judaïstisch evangelie verkondigde.
- **Ad vers 7b (wat ook is gebeurd):** Latijn: *quod ipsum factum*. Mogelijk klinkt Gal. 2:10 hier door. In de Vulgaatversie staat daar: *quod etiam sollicitus fui hoc ipsum facere*.
- **Ad vers 14b (en staat vast):** Het Latijn *Estote firmi* kan net zo goed vertaald zijn van het Griekse στήκετε (Fil.4:1) als van ἐδραῖοι γίνεσθε (1 Kor. 15:58), zoals Lightfoot suggereert (1875:294).
- **Ad vers 14c (in de gezindheid van Christus):** Lightfoot (1875:294) wijst op 1 Kor. 2:16: “Wij echter hebben de gezindheid van Christus”. Een allusie naar Fil. 2:5 (Τοῦτο φρονεῖτε ἐν ὑμῖν ὃ καὶ ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ) ligt echter meer voor de hand. *Sensus* vertaalt hier eerder het Griekse φρόνημα dan νοῦς (1 Kor. 2:16). Het werkwoord φρονέω komt frequent voor in Filippenzen (10 maal). In zes van de tien gevallen, o.a. in Fil. 2:5, gebruikt de Vulgaat het werkwoord *sentio* om φρονέω te vertalen (*hoc enim sentite in vobis quod et in Christo Iesu*).
- **Ad vers 15:** De lijst in *ad Laodicensenses* herneemt de eerste vijf kenmerken uit de opsomming in Fil. 4:8, zij het in een licht gewijzigde volgorde: het vierde kenmerk (‘zuiver’ = *integra* = ἀγνά) is vooraan in de rij geplaatst.
- **Ad vers 16b (bewaart dat in uw hart):** *In corde retinete* zou een wat kleurige verwoording van λογίσεσθε (vgl. Fil. 4:8) kunnen zijn.
- **Ad vers 16-18:** Vers 17 (“Groet alle broeders met de heilige kus”) is in de meeste handschriften afwezig, en is waarschijnlijk een latere toevoeging, letterlijk overgenomen uit 1 Tes. 5:26.

Hoewel uiteraard ook in de echte brieven van Paulus onmiskenbare parallellen zijn aan te wijzen met gedeelten in andere van zijn brieven, is de situatie die wij hier aantreffen uniek. Hier is sprake van een vrijwel exclusieve afhankelijkheid van één brief, namelijk Filippenzen, met enkele reminiscenties aan Galaten.

Verwantschap, thematisch of literair, met de brieven die bij dezelfde gelegenheid zijn verstuurd, namelijk Kolossenzen, Efeziërs en Filemon, is nauwelijks aanwijsbaar. De geringe overeenkomst met Kolossenzen is des te meer opvallend: omdat zowel het openingsvers (cf. de opmerking ad vers 1d) als de allusie aan Kol. 4:16 in het slotvers een link met Kolossenzen suggereren. Deze discrepantie wijst sterk in de richting van een kunstgreep. Dit wordt nog bevestigd door de vlakke inhoud van *ad Laodicenses*. Het is immers nauwelijks denkbaar dat Paulus erop zou staan dat de christenen in Kolosse de moeite nemen een brief voor te lezen die zo nietszeggend is als deze. Dit is in geen geval de brief geweest waarop Paulus doelde in Kol. 4:16.

2.2 Een verloren gegane brief aan de Laodicezen

Dit is het standpunt van Wilhelm Schneemelcher (in Hennecke & Schneemelcher, 1964:81). Als de brief werd overgeschreven en doorgegeven, zoals Kol. 4:16 voorstelt, is het weinig waarschijnlijk dat hij is verloren gegaan. Elke kopie zou immers een nieuwe christelijke gemeente met het geschrift bekendmaken. De verspreiding van de brief aan de Kolossenzen doet een positieve ontvangst van die brief veronderstellen, zodat ook op de uitnodiging om de brieven aan de Kolossenzen en aan de Laodicezen uit te wisselen wel zal zijn ingegaan. Aanvankelijk zullen beide brieven gezamenlijk hebben gecirculeerd. Dit is ook het punt van Rutherford (1908:34): “The fact that it was by the apostle’s express command to be communicated to, at least, two Churches, would make its disappearance and loss very strange”.

2.3 Een brief van de Laodicezen aan Paulus

Een weinig gehuldigde opvatting vandaag is dat de brief, waarnaar in Kol. 4:16 wordt verwezen, niet een brief is van Paulus, maar van de Laodicezen aan Paulus. Waarom zou Paulus anders schrijven over de brief “uit Laodicea”, en niet “aan Laodicea”? Calvijn huldigde deze opvatting (cf. Calvin, 1978:384-385). Verschillende Griekse kerkvaders zien in de bedoelde brief een schrijven van de christenen te Laodicea, waarin zij hun zorg over de gemeente te Kolosse aan Paulus kenbaar maken. Paulus geeft de nodige aandacht aan de kwesties, in deze brief genoemd, maar vindt het beter dat de Kolossenzen zich toch ook op de hoogte stellen van het schrijven uit Laodicea. De christenen te Laodicea moeten ook kunnen lezen hoe Paulus op hun eigen brief heeft gereageerd.

Theodorus van Mopsuestia poneert als eerste deze stelling. Uit zijn verwoording is niet te achterhalen of anderen vóór hem het gedeelte in Kolossenzen ook zo hebben verstaan (Swete, 1880:310-311).

Johannes Chrysostomus, tijdgenoot van Theodorus, noteert in zijn commentaar bij Kol. 4:16 (vertaald uit Migne PG 62, 1860:382): “Sommigen zeggen dat het

hier niet gaat om de brief van Paulus aan hen gezonden, maar om die van hen aan Paulus. Want hij zei niet: “die aan de Laodicezen”, maar: “die uit Laodicea”.” Chrysostomus neemt zelf geen standpunt in en gaat over naar het volgende vers. In zijn dagen (rond 400 AD) was dit dus niet de overheersende mening in de Griekse kerk. Zijn vriendschap met Theodorus kan hem ertoe gebracht hebben diens visie te vermelden. “Sommigen” (τινές) betekent dan: Theodorus en degenen die zijn verklaring accepteren. Wel heeft Chrysostomus’ commentaar bekendheid gegeven aan de opvatting. Zijn opmerkingen zijn immers gul vertegenwoordigd in de catenencomentaren. De geciteerde uitspraak vindt men tevens bij Cramer (1844:339).

Theodoretus van Cyrus treedt vaak in het voetspoor van Theodorus. In zijn *Historia ecclesiastica* (V,39) noemt hij Theodorus “leraar van de gehele Kerk” (πάσης μὲν Ἐκκλησίας διδάσκαλος; Migne’s *Patrologiae Graecae* T. 82, 1860:1277). Het is dan ook niet verwonderlijk dat hij hetzelfde standpunt vertolkt (Migne’s *Patrologiae Graecae* T. 82, 1860:625).

Na Theodoretus is er in de Griekstalige exegetische literatuur nauwelijks nog iets te vinden over het gedeelte. In de catenen is het commentaar van Photius van Constantinopel overgeleverd (Staab, 1933:632), waarin opnieuw Theodorus wordt gevolgd: “Niet die van Paulus aan de Laodicezen – want dan zou hij gezegd hebben: ‘en die in Laodicea’ – maar die van de Laodicezen aan Paulus. Want er was ongetwijfeld iets daarin dat de Kolossenzen zou helpen.”

Het is wel mogelijk een context te veronderstellen, die een dergelijke situatie mogelijk maakt. Als Paulus in Kol. 2:1 e.v. zijn strijd beschrijft voor de christenen in de Lycusvallei, noemt hij slechts de gemeenten te Kolosse en te Laodicea bij naam, en niet de gemeente te Hiërapolis. Dit kan wijzen op het feit dat vooral deze beide gemeenten in het leerstellig conflict betrokken zijn. Over beide is hij in zorg (Kol. 2:1), beide worden bedreigd door vernuftige misleiding (Kol. 2:4), die tekort doet aan Christus (Kol. 2:2, 3). Nochtans spreekt hij ook zijn vertrouwen uit in het volhardende geloof in Christus in beide gemeenten (Kol. 2:5). Wil Paulus beide gemeenten met elkaar verzoenen door hen ertoe te brengen rond de tafel te gaan zitten en openlijk te bespreken zowel de zorg van de Laodicezen (die blijkt uit hun brief aan Paulus) als de leerstellige labiliteit in Kolosse (die door Paulus wordt aangepakt in zijn brief aan de Kolossenzen)?

Tegen deze vernuftige constructie zijn echter verschillende bezwaren in te brengen:

- “Voorlezen” (ἀνάγνωσις, ἀναγινώσκω) moet als een technische term beschouwd worden voor de voorlezing van de heilige geschriften in de christelijke eredienst. Dit gold zowel voor de boeken van het Oude Testament (vgl. Luc. 4:16; Hand. 13:15, 27; 15:21; 2 Kor. 3:14, 15) als voor de nieuwtestamentische geschriften (vgl. naast Kol. 4:16 ook nog 1 Tes. 5:27; 1 Tim.

4:13 en Op. 1:3). Het is ondenkbaar dat een brief met aantijgingen of bedenkingen van de ene gemeente over de andere op deze wijze werd voor-gelezen.

- Rutherford (1908:31) vraagt zich terecht af hoe Paulus kan weten dat er door de Laodicezen een kopie is gemaakt voor zij hun brief aan Paulus opstuurden. Dit is niet het type brief dat men voor de eeuwigheid poogt te bewaren.
- Het bestaan op zich van een apocriefe brief aan Laodicea, die klaarblijkelijk in het Grieks is opgesteld, toont aan dat Griekssprekenden bij het lezen van Kol. 4:16 aan een brief *gericht aan* de gemeente te Laodicea hebben gedacht, niet aan een brief vanuit Laodicea gestuurd.
- De bespreking door de kerkvaders die de interpretatie “uit-Laodicea-aan-Paulus” voorstaan, geeft aan dat dit niet de spontane lezing van de tekst is. In hun commentaren bij andere passages blijkt overduidelijk dat de kerkvaders zeer afwijzend staan tegenover de gedachte dat apostolische geschriften zouden zijn verloren gegaan. Bij 1 Kor. 5:9 (“Ik schreef u reeds in mijn brief ...”) commentarieert Theodoretus:

Niet in een andere (brief), maar in deze. Want iets daarvoor had hij gezegd: Weet gij niet dat een weinig zuurdeeg het hele deeg doet verzuren? Vervolgens geeft hij onderricht over dat waarover hij geschreven had.

Ook Chrysostomus (ad. loc.), Severianus van Gabala (Staab, 1933:245), Photius (Staab, 1933:553) en Arethas van Caesarea (Staab, 1933:660) betrekken het vers op een passage in dezelfde brief. Ook bij de bespreking van 2 Kor. 2:3, 4 en 2 Kor. 7:8-12 (de zogenaamde “tranenbrief”) laten de Griekse exegeten geen ruimte voor een niet-canonieke brief van Paulus. Zie bij voorbeeld Didymus de blinde (Staab, 1933:18, 34), Chrysostomus (ad loc), Theodoretus (Migne PG 82, 1860:385, 420) en Severianus van Gabala (Staab, 1933:281 e.v.). Paulus verwijst volgens deze kerkvaders óf naar een passage in dezelfde brief óf naar zijn eerste canonieke brief.

2.4 De brief aan de Efeziërs

Volgens Lightfoot (1875:281), Rutherford (1908), Biesterveld (1908:411-412) en vele anderen verwijst Paulus in Kol. 4:16 naar de Efeziërsbrief. Voor deze opvatting kunnen de volgende argumenten genoemd worden.

- Marcion zou volgens Tertullianus het opschrift van de brief aan de Efeziërs hebben vervangen en het geschrift als een brief aan de Laodicezen hebben voorgesteld. Vermits bovendien in het adres de woorden ἐν Ἐφέσῳ zeer twijfelachtig zijn, wordt de Efeziërsbrief tegenwoordig door velen als een rondschriften beschouwd. Volgens Müller (1958:175) zou dit een verklaring

kunnen bieden voor het feit dat Paulus het heeft over de brief uit Laodicea. De brief zou volgens deze opvatting immers niet gericht zijn aan Laodicea, maar vanuit Laodicea aan andere gemeenten worden doorgegeven.

- De Efeziërsbrief is wel degelijk in dezelfde tijd en in dezelfde omstandigheden verzonden, en zelfs door dezelfde koeriers besteld als de brief aan de gemeente te Kolosse (vgl. Kol. 4:7-9 met Ef. 6:21, 22).
- Het feit dat Paulus in zijn brief aan de gemeente te Kolosse de christenen in Laodicea laat groeten (Kol. 4:15), hoewel die gemeente zelf een brief van hem had ontvangen, is verklaarbaar vanuit het karakter van een rondschrifbrief, waarin voor persoonlijke groeten aan de diverse gemeenten geen plaats is (cf. Haupt, 1897:51 en Carson, 1960:101).

Toch heeft ook deze identificatie haar problemen:

- Als de brief, genoemd in Kol. 4:16, een rondschrifven zou zijn, zou het initiatief voor het doorgeven en (laten) voorlezen bij de Laodicezen liggen, en niet, zoals de tekst suggereert, bij de gemeente te Kolosse (aldus Lohmeyer, 1956:170).
- Voor een rondschrifven is Laodicea niet een logische startplaats. Tychicus zal waarschijnlijk over Efeze zijn gereisd om Laodicea te bereiken, zodat hij te Efeze toch zeker ook een kopie zou hebben achtergelaten. Bij deze reconstructie echter zou Paulus de brief eerder “de brief uit Efeze” hebben genoemd, of, nog eerder, het (rond)schrifven dat door Tychicus in de gemeenten van Asia wordt bezorgd. De huidige verwoording suggereert de uitwisseling van twee brieven, elk bestemd voor één gemeente, maar tevens relevant voor de andere.
- Ten slotte, als moet worden aangenomen dat de brief uit Laodicea een rondschrifven geweest is, dat reeds bij het versturen óók voor de gemeente te Kolosse was bedoeld, waarom heeft Tychicus dan niet gewoon een exemplaar voor deze gemeente meegenomen, zoals hij wellicht voor de andere gemeenten op zijn weg heeft gedaan? Voor het bestellen van een encycliek zijn diverse mogelijkheden: óf voor elk adres is bij voorbaat een afschrift voorzien (a), óf de geadresseerden worden geacht hun eigen exemplaar door te geven (b), óf zij vervaardigen een kopie en geven dat door (c). Procedure (a) gaat het snelst, en is ook de enige manier om de Efeziërsbrief min of meer gelijktijdig met de Kolossenzenbrief in de Lycusvallei te krijgen. Maar waarom krijgt de gemeente te Kolosse de brief dan niet zonder erom te moeten vragen?

3. De brief aan Filemon

Lightfoot (1875:280 e.v.) noemt dit standpunt, dat naar zijn zeggen voor het eerst krachtig geponereerd werd door Wieseler, *Commentat. de Epist. Laodicensium quam vulgo perditam putant* (1844) en *Chronol. des Apostol. Zeit.* p. 405 sq. Lightfoot tekent aan (1875) dat Anger in *Über den Laodicenserbrief* (1843) enkele vroegere auteurs opsomt die hetzelfde standpunt innemen. Na Lightfoot is het nog verdedigd door Goodspeed (1933:6-8), John Knox en Eduard Schweizer (aldus Dunn, 1996:287).

Onmiddellijk na de opdracht om de brief uit Laodicea in Kolosse voor te lezen, gaat Paulus verder: "En zegt tot Archippus: Zie dat je de bediening, die je in de Heer hebt aangenomen, ook vervult." Als Archippus in de gemeente te Kolosse werkzaam was, had Paulus hem deze opdracht zelf kunnen toevertrouwen. Zo spreekt hij immers Euodia, Syntyche en een medewerker rechtstreeks toe aan het einde van de Brief aan de Filippenzen (Fil. 4:2, 3). Archippus moet dus werkzaam zijn in de buurt van Kolosse, maar niet in de gemeente te Kolosse zelf. Er komen dan nog slechts twee steden in aanmerking: Hiërapolis (ca. 32,5 km.) en Laodicea (ca. 27 km.).

Men kan in de tekst de volgende afwisseling veronderstellen:

- (Aan **Laodicea**) *Groet de broeders in Laodicea*
- (Aan **Hiërapolis** ?) *en Nymfa en de gemeente bij haar aan huis*
- (Aan **Laodicea**) *en als deze brief bij jullie is voorgelezen, zorgt dan dat hij ook in de gemeente der Laodicensen wordt voorgelezen. En zegt tot Archippus: Zie dat je de bediening, die je in de Heer hebt aangenomen, ook vervult.*

Aan het einde van zijn brief laat Paulus de christenen in de onmiddellijke omgeving van Kolosse groeten (Kol. 4:15). Als hij de christenen te Laodicea laat groeten, waarom niet die te Hiërapolis? Blijkbaar zijn daar toch ook gelovigen (Kol. 4:13). Daarom ligt het voor de hand aan te nemen dat de gemeente ten huize van Nymfa(s) te Hiërapolis samenkomt. De gemeente die bij Filemon aan huis samenkomt, moet dan een andere gemeente zijn. Het is niet de gemeente te Hiërapolis (die komt in het huis van Nymfa(s) samen). Het is ook niet de gemeente der Kolossenzen. Dan zou Paulus Archippus rechtstreeks toespreken. Dus rest nog de gemeente der Laodicensen. De aansluiting van vers 17 bij vers 16 maakt deze identificatie des te waarschijnlijker. Nu weten wij uit de openingsverzen van de brief aan Filemon dat Archippus met Filemon en Apfia werkzaam is in een gemeente in de onmiddellijke omgeving van Kolosse. Archippus zou dan leiding geven aan de christenen te Laodicea (Kol. 4:17), samen met Filemon en Apfia, die als echtpaar gastvrijheid verlenen aan de

gemeente in die plaats (Filemon 1, 2). De canonieke brief aan Filemon is dan de bewuste “brief uit Laodicea”.

Men kan tegenwerpen dat het niet vaststaat dat er christenen zijn te Hiërapolis, laat staan een gemeente. Lightfoot (1875:242) vertaalt Kol. 4:15 als volgt: “Greet from me the brethren who are in Laodicea, especially Nymphas, and the church which assembles in their house”. Het Griekse voegwoord *καί* (‘en’) kan immers een (bijzonder belangrijk) onderdeel met het geheel verbinden. Zie Mc. 16:7: “aan de discipelen en aan Petrus” (Bauer-Aland, 1988:795). Dit is echter niet de meest voor de hand liggende lezing van de tekst. Meestal verbindt *καί* immers twee onderscheiden categorieën. Paulus schrijft slechts dat Epafras zich veel moeite getroost heeft voor “die te Hiërapolis” (Kol. 4:13). Als er in die stad een gemeente zou zijn, stelt men, dan zou Hiërapolis ook in Kol. 2:1 genoemd zijn. De huisgemeente ten huize van Nymfa(s), genoemd in Kol. 4:15, maakt dan deel uit van de veel grotere gemeente te Laodicea. Op dezelfde wijze maakt de huisgemeente die in de woning van Filemon samenkomt, deel uit van de gemeente te Kolosse. Dit model is echter weinig waarschijnlijk. Uit strategische overwegingen alleen al zouden de apostel en zijn medewerkers eerder een huisgemeente vormen in een naburige stad dan elders in dezelfde stad. Cf. de gemeente te Kenchreeën, vlak bij Korinte (Rom. 16:1). Ook zonder een bewuste planning is de groei van een zeer grote gemeente in een plaats, vlakbij een andere locatie zonder enige christelijke aanwezigheid moeilijk denkbaar.

Men kan zich de vraag stellen waarom zo ’n persoonlijke brief als die aan Filemon zou moeten worden voorgelezen in een andere gemeente. Dit is voor Lightfoot de doorslaggevende reden om de identificatie, voorgestaan door Wieseler, af te wijzen. Hij vindt dat Wieseler er absoluut niet in slaagt aan te tonen dat de brief aan Filemon gericht is aan een gemeente, en niet slechts aan een individu:

The theme, the treatment, the whole tenour of the letter, mark it as private: and the mere fact that the Apostle’s courtesy leads him to include in the opening salutation the Christians who met at Philemon’s house is powerless to change its character. Why should a letter, containing such intimate confidences, be read publicly in the Church, not only at Laodicea but at Colossae, by the express order of the Apostle? The tact and delicacy of the Apostle’s pleading for Onesimus would be nullified at one stroke by the demand for publication (Lightfoot, 1875:281).

Dat de brief aan Filemon echter wel degelijk is voorgelezen in een groot aantal gemeenten, blijkt uit het feit dat hij talloze malen is overgeschreven. Oude handschriften die een diversiteit aan teksttypen vertegenwoordigen (Papyrus 87 – 3e eeuw, codices $\aleph$ – 4e eeuw, A, C, I en 048 – 5e eeuw, D06 – 6e eeuw, enz.), getuigen van een ruime verspreiding in de vroege kerk. Alle vertalingen uit de

eerste eeuwen van het christendom (Oud-Latijn – 3^e eeuw, Koptisch – 3^e eeuw, Gotisch – 4^e eeuw, Vulgaat-Latijn – 4^e eeuw, Syrisch – 5^e eeuw, Armeens – 5^e eeuw) maken probleemloos plaats voor deze korte brief. Overigens blijkt uit een nauwkeurige lezing van de brief aan Filemon dat Paulus er helemaal niet op uit is geweest Filemon de volle vrijheid te laten zonder gezichtsverlies de dringende oproep van de apostel naast zich neer te leggen. In de eerste plaats laat hij in de openingsverzen Apfia, Archippus en de huisgemeente niet slechts groeten, zoals Lightfoot schrijft, maar noemt hij hen als medegeadresseerden. Bovendien is de brief geschreven mede namens Timoteüs, die dus minstens ook van de inhoud op de hoogte zal zijn geweest. Tenslotte geeft Paulus te kennen dat hij er prijs op zou stellen binnen korte tijd bij Filemon te logeren. Vooral de opeenvolging van de verzen 21 en 22 is hier veelbetekenend:

Ik schrijf je, vertrouwend op je gehoorzaamheid, daar ik weet dat je zelfs meer zult doen dan ik zeg. Maak (enkelvoud – Paulus wil bij Filemon zelf verblijven – GV) tevens een verblijf voor mij gereed, want ik hoop dat ik jullie (meervoud – Filemon is niet de enige lezer – GV) door jullie gebeden zal worden teruggegeven.

4. Enkele overwegingen aangaande de beginfase van de canonvorming

Als de hier geboden identificatie gegrond is, passen enkele overwegingen betreffende de aanvang van de nieuwtestamentische canonvorming.

De lezing van de Brief aan Filemon in de gemeente te Kolosse is in de ogen van Paulus nuttig, voor Filemon, die aldus onder een gezonde sociale druk komt te staan (Kea, 1996:231-233), maar tevens voor de Kolossenzen. Deze laatsten zijn wel degelijk gebaat bij een zo persoonlijke brief als die aan Filemon. Dit wordt min of meer gesuggereerd door Harold Kallemeyn (1995:18), die in de Brief aan Filemon een poging ziet van de apostel om een sociale omwenteling teweeg te brengen, niet enkel in het gezin van Filemon, maar ook in de plaatselijke gemeente, die meeleeft. En over de schouder van één plaatselijke gemeente lezen op hun beurt tal van andere gemeenten mee. Voor onze kijk op de canon is dit erg belangrijk: over de grenzen van een zeer unieke situatie heen moeten de principes van het christelijk leven gecommuniceerd worden aan de bredere gemeenschap. De brief aan Filemon was vanaf het allerprilste begin bedoeld om als Woord van God in ere te worden gehouden door de christenen van latere tijden. Als dit geldt voor een dergelijk intiem en situatiebepaald document, hoeveel te meer voor de rest van de Schrift. Deze vaststelling houdt een uitnodiging in om elk gedeelte van de bijbel te lezen (en voor te lezen) in de overtuiging dat het relevant en toepasselijk is voor het leven van de individuele christen en voor de gemeente.

Literatuurlijst

- BAUER, W., ALAND K. & ALAND B. 1988. καί. Griechisch-deutsches Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments und der frühchristlichen Literatur. Berlin – New York: Walter de Gruyter. 6., völlig neu bearbeitete Auflage.
- BIESTERVELD, P. 1908. De brief van Paulus aan de Colossensen. Kampen : Bos.
- CALVIN, J. 1978. Epîtres aux Galates, Ephésiens, Philippiens et Colossiens. Aix-en-Provence : Kerygma – Fontenay-sous-Bois : Farel. (Commentaires de Jean Calvin sur le Nouveau Testament, 6.)
- CARSON, H.M. 1960. The Epistles of Paul to the Colossians and Philemon : An introduction and commentary. Leicester : Inter-Varsity. 1983 Reprint. (The Tyndale New Testament Commentaries.)
- CRAMER, J.A., red. 1844. Catenae graecorum patrum in Novum Testamentum, Tomus VI. in epistolas s. Pauli ad Galatas, Ephesios, Philippenses, Colossenses, Thessalonicenses. Oxonii : E typographeo academico.
- DUNN, J.D.G. 1996. The Epistle to the Colossians and to Philemon: A commentary on the Greek text. Grand Rapids : Eerdmans. (The New International Greek Testament Commentary.)
- GOODSPEED, E.J. 1933. The meaning of Ephesians. Chicago : University of Chicago Press.
- HAUPT, D.E. 1897. Die Gefangenschaftsbrieve des Paulus: Einleitung (*In Die Gefangenschaftsbrieve*. Göttingen : Vandenhoeck und Ruprecht. 7. {Eph.} bezw. 6. {Phl., Kol. und Phm.} Auflage. p. 1-104.) (Kritisch-exegetischer Kommentar über das Neue Testament, achte und neunte Abtheilung, 9.)
- HENNECKE, E. & SCHNEEMELCHER, W. 1964. Neutestamentliche Apokryphen in deutscher Übersetzung, II. Band: Apostolisches Apokalypsen und verwandtes. Tübingen : Mohr-Siebeck. 3. völlig neubearbeitete Auflage.
- KALLEMEYN, H. 1995. Philémon et son prochain. *Revue Réformée*, 46 (1) 15-18.
- KEA, P.V. 1996. Paul's Letter to Philemon: A short analysis of its values *Perspectives in Religious Studies*, 23:223-232.
- KLIJN, A.F.J. 1985. Apokriefen van het Nieuwe Testament II. Utrecht – Antwerpen : Het Spectrum.
- LIGHTFOOT, J.B. 1875. St. Paul's Epistle to the Colossians and to Philemon: A revised text with introduction, notes and dissertations. Lynn, Massachusetts : Hendrickson. 1982 reprint.
- LOHMEYER, E. 1956. Der Brief an die Kolosser – Der Brief an Philemon (*In Die Briefe an die Philipper, an die Kolosser und an Philemon: übersetzt und erklärt*. Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht. 11. Auflage. p. 1-201.) (Kritisch-exegetischer Kommentar über das Neue Testament, 9. Abteilung.)
- MIGNE, J.-P., red. Patrologiae Graecae Tomus 62. 1860. Joannis Chrysostomi opera omnia quae exstant. Turnhout : Brepols. 1988 reprint.
- MIGNE, J.-P., red. Patrologiae Graecae Tomus 82. 1860. Theodreti Cyrensis episcopi opera omnia. Turnhout : Brepols. 1988 reprint.
- MÜLLER, Jac. J. 1958. Die brief van die apostel Paulus aan die Kolossense Stellenbosch : Christen-studente verenigingmaatskappy van SA. (Kommentaar op die Nuwe Testament.)
- RUTHERFORD, J. 1908. St. Paul's Epistles to Colossae and Laodicea: The Epistle to the Colossians viewed in relation to the Epistle to the Ephesians. Edinburgh : Clark.
- SWETE, H.B. 1880. Theodori episcopi Mopsuesteni in epistolas B. Pauli commentarii: The Latin version with the Greek fragments, with an introduction, notes and indices, Vol. 1: Introduction. Galatians-Colossians. Cambridge : University Press.

STAAB, K. 1933. Pauluskommentare aus der griechischen Kirche, aus Katenenhandschriften gesammelt und herausgegeben. Münster : Aschendorff. 2. Auflage 1984.

